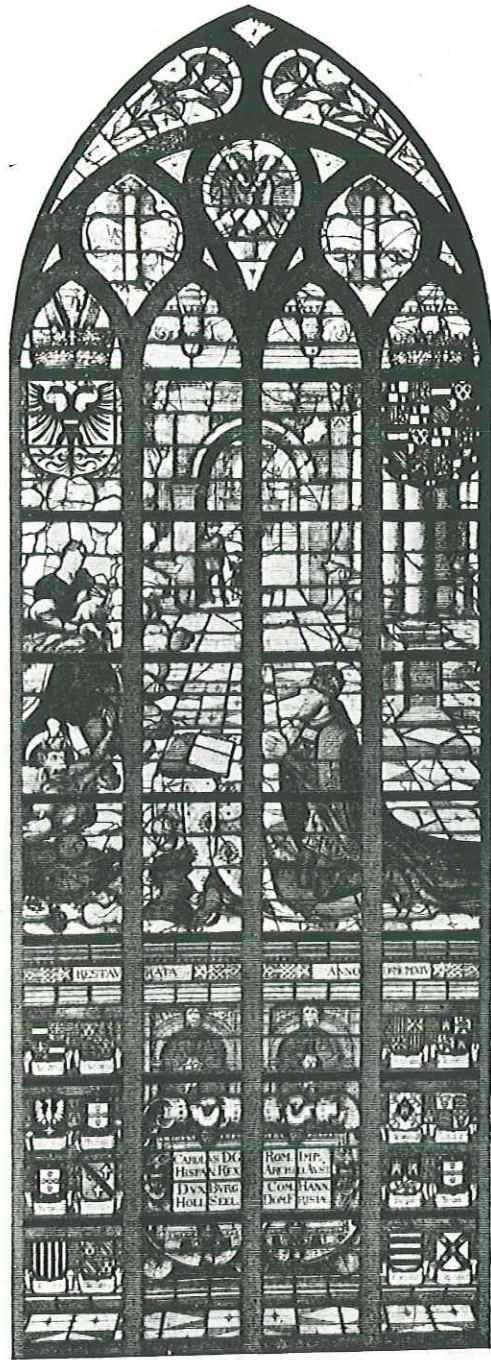
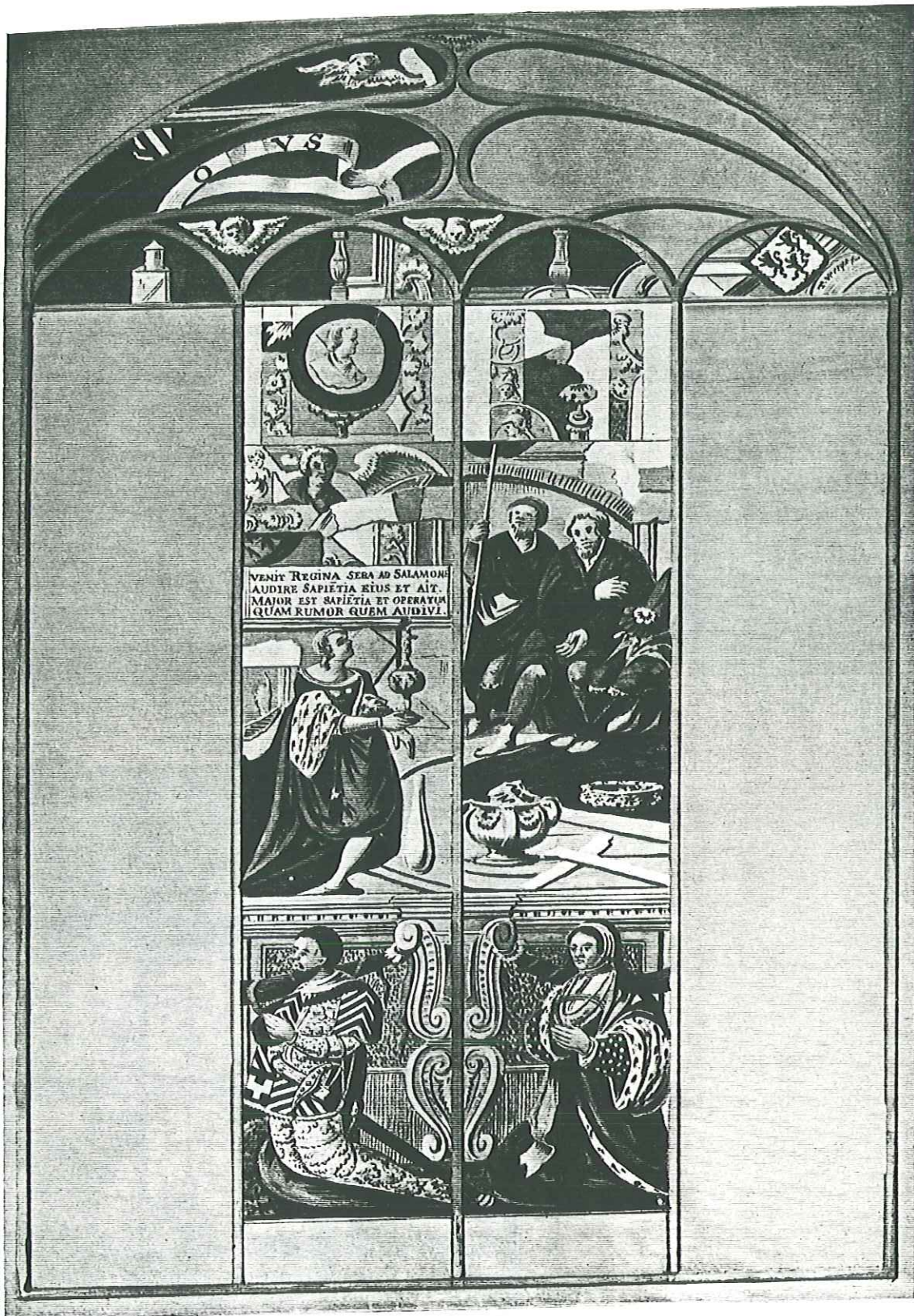

I. Samenvoeging der ramen van KAREL V en der Kanunniken; toestand in 1913.

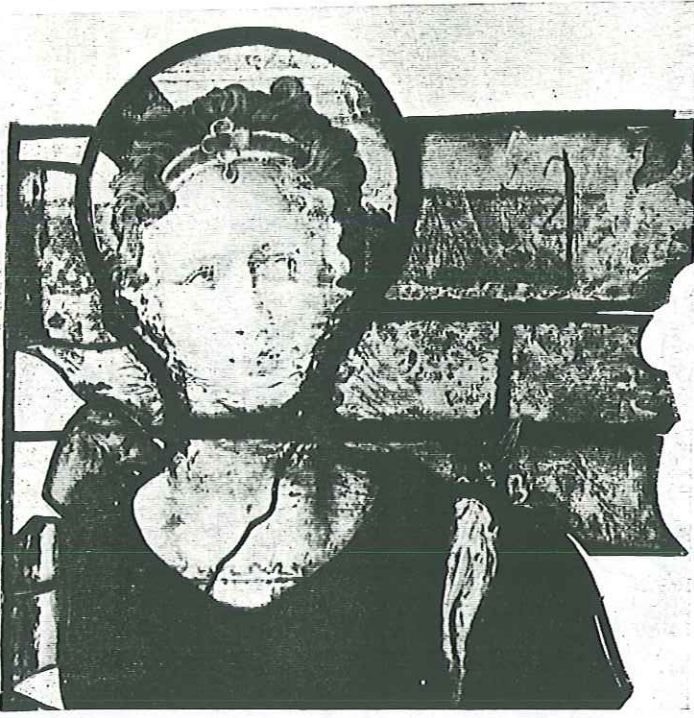

II. Het raam van KAREL V, 1547, na de restauratie, in 1914.

Gemeente Den Haag
Dienst Ruimtelijke en
Economische Ontwikkeling
Monumentenzorg
Postbus 29734
2502 LS Den Haag

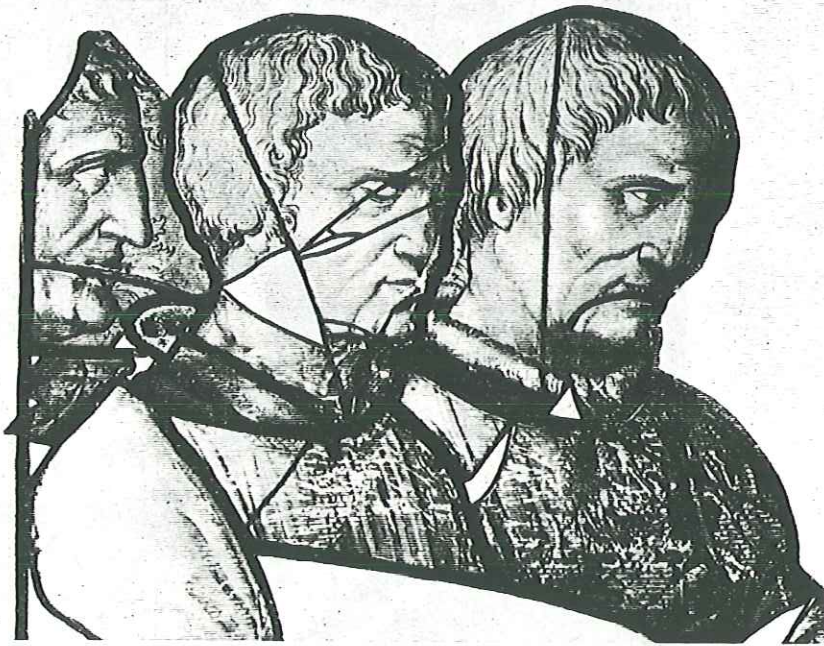
VII. Fragmenten van het raam van MAX. VAN BUREN naar een 18de eeuwse tekening.

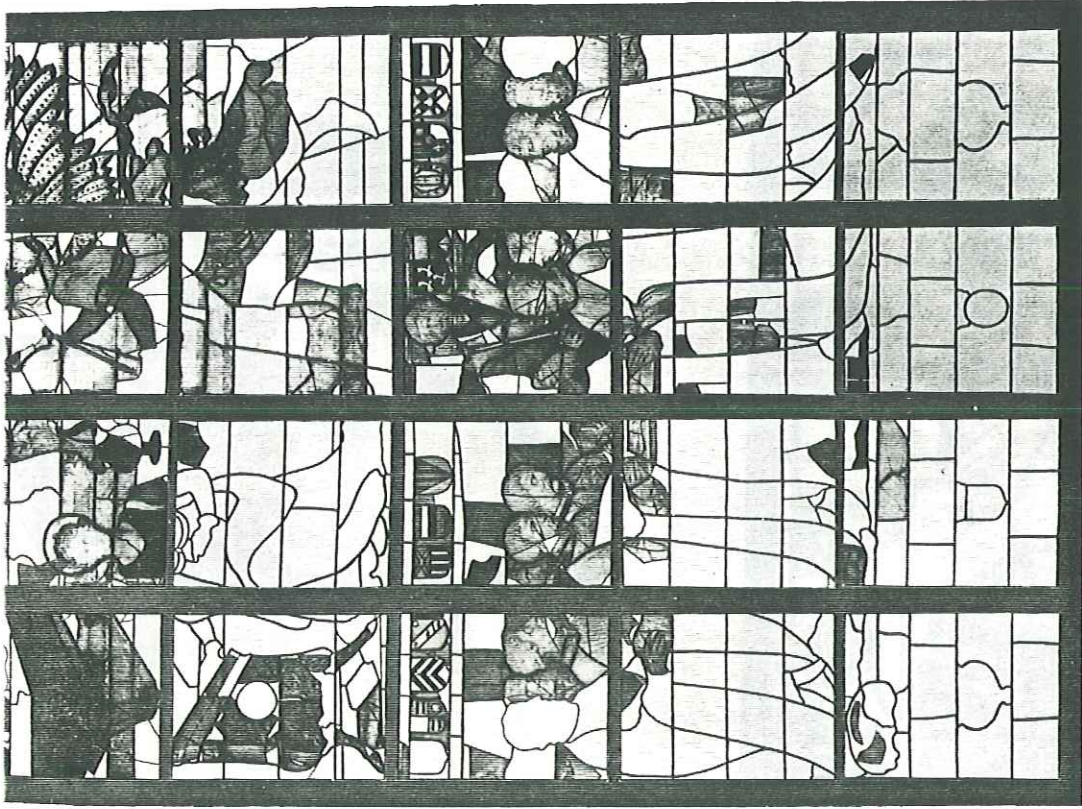
XII. H. Maagd uit het raam der Kanunniken.

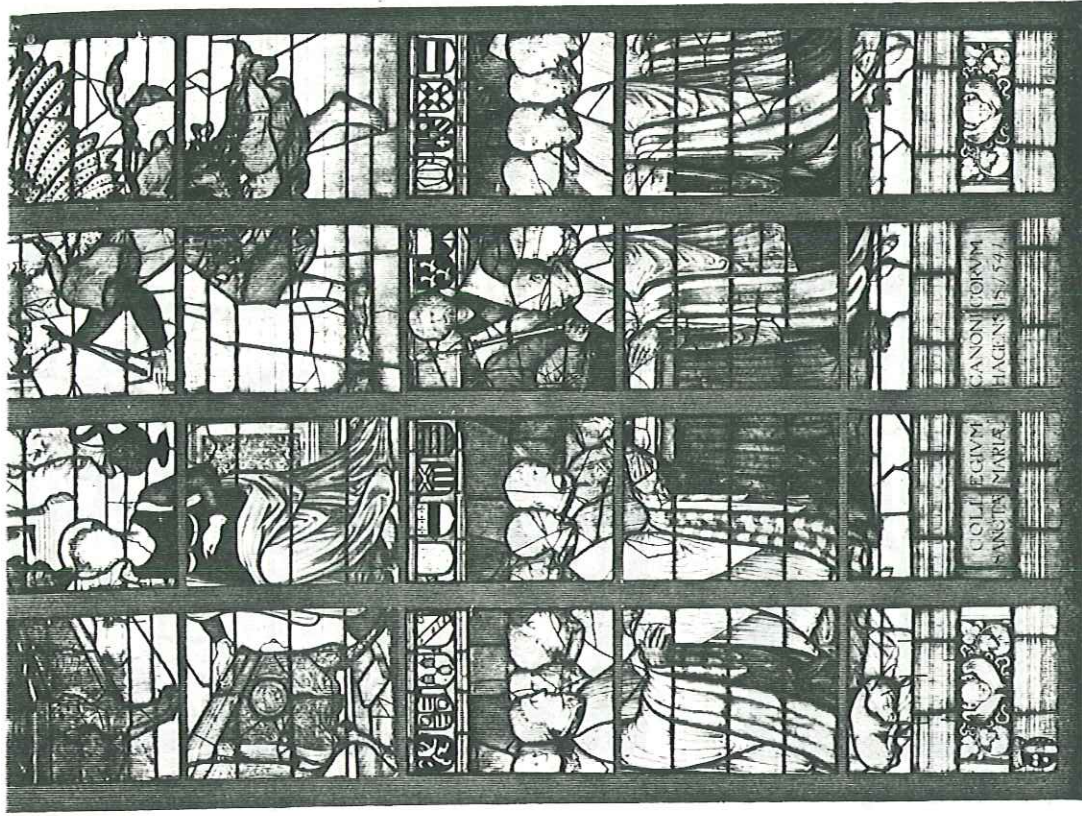
XIb. De Kanunniken Mr. P. SUYS en CORN. ANDRIESZ.
VAN STRIJEN.

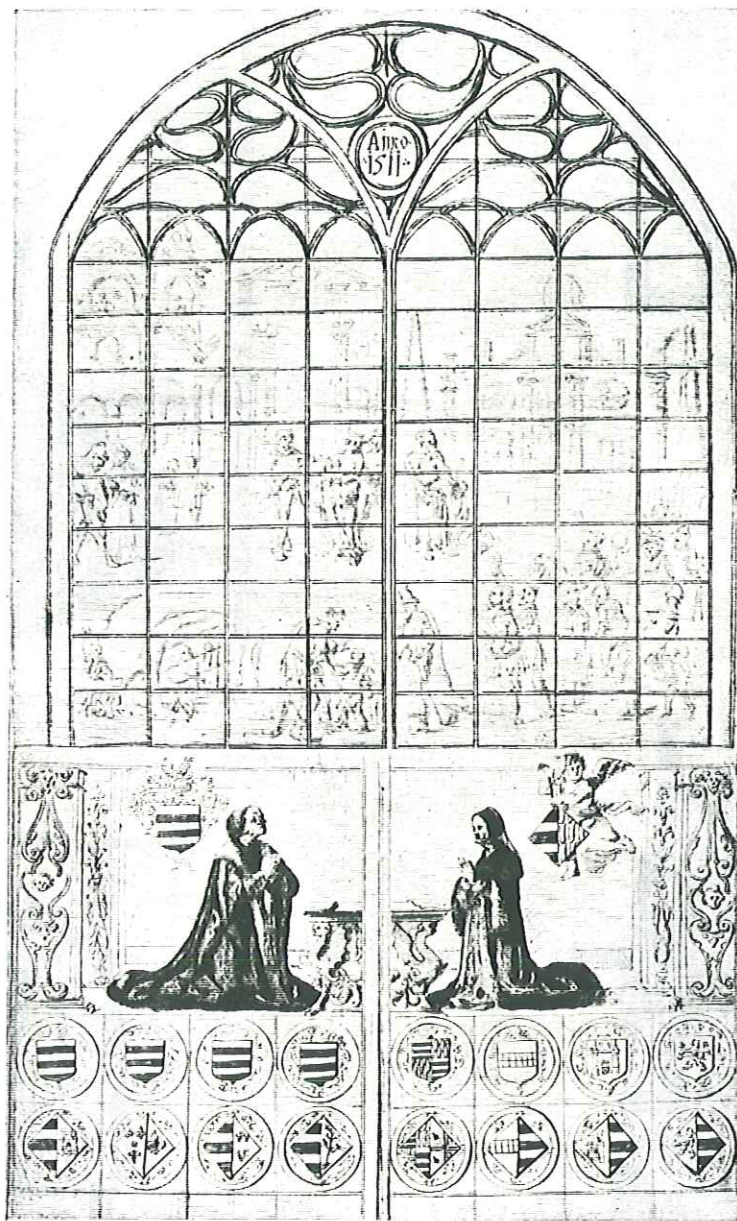
XIa. De Kanunniken JAC. RUYCHROCK(?), SWEDER VAN MAERN
en J. JZN. STALPERT VAN DER WIELEN.

Xa. De op hun plaats gebrachte overgebleven fragmenten uit het raam der Kanunniken.

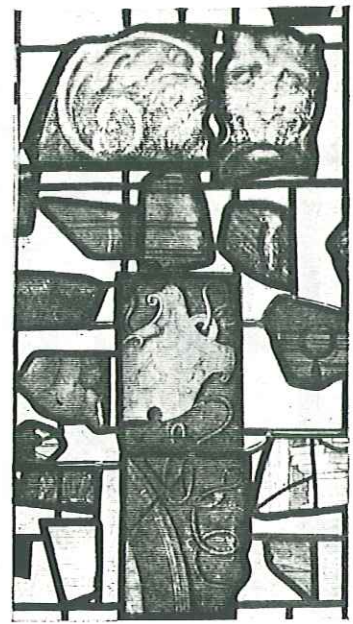
Xb. Het raam der Kanunniken van Maria ten Hove, 1341, na de restauratie in 1917.

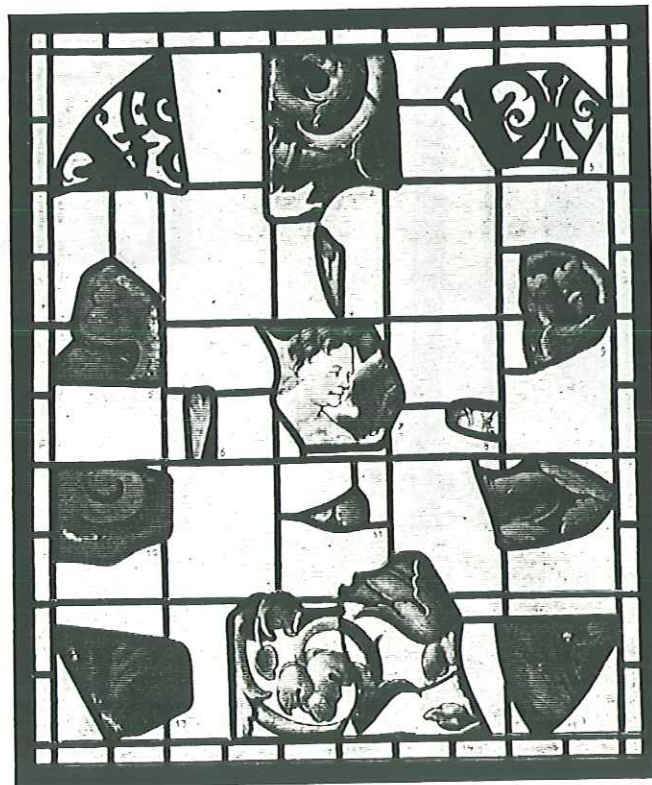
XV. Eindzeventiende-eeuwsche tekening naar het raam der familie PIJNSSEN v. D. AA.

XIX. Fragmenten uit het raam van den heer
VAN ZEVENBERGEN.

XX. Fragmenten uit het raam
van den heer VAN ZEVENBERGEN.

XXI. Fragmenten uit het raam van
den Bisschop van Utrecht.

De Zestiende-eeuwsche Glasschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk,

DOOR

DR. H. E. VAN GELDER.

I. INLEIDING.

DE restauratie van de Haagsche Sint-Jacobskerk, waaraan men eenige jaren geleden de hand sloeg, heeft Kerkvoogden doen besluiten, om ook aan het gebrandschilderde venster, dat nog in het koor aanwezig was, recht te laten wedervaren. Nu het werk hieraan is afgesloten, lijkt het mij nuttig om het leerzame geval, dat ik van zeer nabij heb kunnen volgen, meer in bijzonderheden hier te bespreken, waarbij ik niet slechts gelegenheid hebben zal om aan allerlei, dat deze restauratie ons heeft kunnen leeren meer algemeene bekendheid te geven, maar ook om verschillende gegevens, die mij omtrent de Haagsche glasschilders in de zestiende eeuw zijn bekend geworden, te verwerken tot eene bijdrage voor de kennis van hunne eenmaal zoo beroemde kunst, van welker breekbare voortbrengselen maar al te weinig voor ons is overgebleven. Stormen en branden hebben veel onherstelbaar verwoest; straatjongens en ander onnadenkend volk hebben met „balgooyen, kooten en kaetsen, ja werpen met steenen”, niet minder vernield, terwijl tenslotte vandalisme of onkunde, wat er nog gebleven was, grootendeels deed verloren gaan.

Oud-Holland, 1918.

Onder die fragmenten zijn voorts: een stukje van een gothische baldakijn, een paar schaapsfootjes, eenige graanschoven op den grond liggende. Al deze fragmenten zijn van dunner glas dan de andere, van groote ramen afkomstige en, ook door hun voorstellingen, niet geschikt om van grooten afstand gezien te worden. Men zou ze als voor ramen in woonhuizen bestemd kunnen beschouwen; en, daar ze ontegenzeggelijk uit de Kerk afkomstig zijn, derhalve de gevolgtrekking kunnen maken, dat zij in een der kleine kapellen, of in de libry zijn geplaatst geweest: dáár kunnen zij de ramp van den brand ook wel hebben overleefd.

Zonderen wij deze enkele stukken dus uit, dan zullen al de in het Museum aanwezige fragmenten te beschouwen zijn als de overblijfselen van de na 1539 in de Kerk aangebrachte glasschilderingen, terwijl dan in de Kerk-zelve twee gerestaureerde ramen uit hetzelfde tijdvak over zijn.

Vóórdat ik evenwel tot de bespreking van de glazen stuk voor stuk overga, wil ik even mededeelen wat er van het herstel van de Kerk in 1540 en van het onderhoud in volgende jaren bekend is.

De brand had plaats ten gevolge van het inslaan van den bliksem in den toren in den avond van 29 December 1539. Dezen datum vermeldt BOR, ¹⁾ terwijl J. REIGERSBERCH in zijn *Croniek van Zeeland* ²⁾ den datum van 28 October noemt. DE RIEMER ³⁾ geeft beide berichten, maar zegt niet welk juist is. Uit een rekest van Kerkmeesters aan de Magistraat van Leiden ⁴⁾, waarin wij lezen dat de ramp „omstreeks Kersmis” plaats had, blijkt, dat BOR goed was ingelicht. Kerkmeesters namen dadelijk den herbouw ter hand, terwijl de dienst werd gedaan in de kapel van het Sint Nicolaas Gasthuis ⁵⁾, en in den zomer van 1540 waren zij reeds zoover met het koor en een deel van het schip, dat zij aan de voorziening der ramen konden denken. Niet slechts Kerkmeesters, maar ook een daarvoor aangewezen commissie uit de hooge colleges, die op het Binnenhof huisden, spande zich ervoor. GERRIT heer VAN ASSENDELFT, voorzitter van het Hof van Holland, had daarbij de leiding, en gaf zich, niet slechts door de eigen schenking van een raam, maar ook door persoonlijke bemoeiing bij anderen, zooals men in het geval van het Leidsche raam zien kan, daarvoor veel moeite. Men slaagde dan ook tamelijk wel. In 1543 kon reeds de dienst weer worden hervat — hoewel enkele ramen eerst later gereed kwamen. In 1547 en 1548 hielden Kerkmeesters twee loterijen om nog meer gelden bijeen te brengen voor de kerkrestauratie. Die loterijen werden gehouden „op den huize van Egmond” op den hoek van den

1) Ned. Hist. B. IX fol. 142.

2) Blz. 464 3) Beschr. v. 's-Gravenhage, I blz. 278.

4) Zie daarover nader, hierachter, bij de vermelding van het door Leiden geschonken glas (blz. 29 vlg.

5) Zie Jaarboek die Haghe 1916, blz. 38.

glazen. Vóór QUIRIJN COENSZ. vinden wij in de kerk-rekeningen ¹⁾ eerst CLAES MAERTSZ., dan HUYCH JANSZ., daarna HARMEN THIJMANSZ., en tenslotte ADRIAEN HUYGHEN vermeld, als met het onderhoud der glazen belast. Uit het werk, dat zij verrichtten, kan men concluderen, dat zij ook glasschilders waren.

Bovengenoemden SEGER QUIRIJNSZ vinden wij geregeld tot zijn dood; in 1643 wordt met zijns weduwe afgerekend. Dat hij in de laatste jaren geen groot werk meer onderhanden kon nemen, kan blijken uit het feit, dat in 1641 de reparatie van drie met name genoemde glazen werd uitgevoerd door JAN MARCUSZ. MEYER ²⁾.

Na den dood van VAN DER MAES, worden genoemd: 1651—58 PHILIPS HAESBROECK, 1659—62 GILLIS HENDRICK VAN BEYEREN. De laatste accordeerde voor een vast loon van 218 gld. sjaars voor het onderhoud van al het glas van de kerk. Men moet daarbij bedenken, dat reeds VAN DER MAES ook alle anderen glazen, dus de niet beschilderde en die in de huisjes die eigendom der kerk waren, onderhield. Dat werd langzamerhand hoofdzaak.

Daar de rekeningen 1663—1668 ontbreken, kan ik eerst weder vermelden, dat in 1669 ISAACK VAN DER SPIJCK de kerkglazenmaker was; hij was dat tot 1677. In 1676 vond ik dat hij een extra vergoeding kreeg voor een groote reparaatie tengevolge van „een zware wint, waardoor groote schade in de glazen was geschied”.

De weduwe VAN DER SPIJCK onderhoudt dan tot 1691, dan is MATHEUS VAN DER SPIJCK kerk-glazenmaker. Eerst krijgt hij nog 218 gld., maar in 1700 wordt het vaste bedrag tot 180 gld., in 1704 zelfs tot 150 gld. verminderd.

De achttiende-eeuwsche rekeningen heb ik niet stuk voor stuk dóórgezien het onderhoud door gewone glazenmakers gaat geregeld door, zooals mij uit enkele hier en daar genomen proeven bleek.

Het lijkt wel of, althans na 1676, maar misschien reeds na 1650, van een zoodanig onderhoud der glazen, dat het gebroken glas door nieuw geschilderd glas werd vervangen, geen sprake meer was. Zette men nieuw glas in, dan was het wit, onbeschilderd; maar vaak ook stopte men de gaten met stukken die uit die glazen gebroken waren, welke het minst volledige beeld gaven. Onze afbeeldingen laten zien hoe ten slotte na zooveel jaren onderhoud allerlei vreemde bestanddeelen in één glas terecht kwamen.

Aan een onderhanden nemen der vensters door een vakman — als den Brusselaar ANGELUS, die in Gouda volgens den heer SCHOUTEN zooveel bedorven

¹⁾ Ook hetgeen volgt is ontleend aan de rekeningen der Kerkmeesters. Mijn dank aan Kerkvoogden die mij gelegenheid gaven hun geheele archief te raadplegen.

²⁾ De vader van den door mij in *Oud-Holland* 1917 behandelde glasgraveur CHRISTOFFEL JANSZ. MEYER.

die eertijds geschilderde glazen hebben vertoond, heb teruggevonden in de zes-entwintig, waarvan ik hieronder eerst eene opnoeming laat volgen en die ik daarna elk afzonderlijk bespreken zal.

- A. Raam van Keizer KAREL V, 1547.
- B. Raam van MAXIMILIAAN VAN EGMOND, 1541.
- C. Raam van den Graaf VAN HOOGSTRATEN, 1541.
- D. Raam van de Kanunniken van de Hofkapel, 1541.
- E. Raam met de Paradijsgeschiedenis.
- F. Raam van PIJNSSSEN VAN DER AA.
- G. Raam van GERRIT VAN ASSENDELFT, 1544.
- H. Raam van RENÉ VAN CHÂLONS, 1544.
- I. Raam van den Heer van Zevenbergen, 1544.
- J. Raam van den Bisschop van Utrecht, 1547.
- K. Raam van de Magistraat van Leiden, 1541.
- L. Raam van de Magistraat van Haarlem, 1541.
- M. Raam van de Magistraat van Amsterdam, 1541.
- N.—V. Ramen van 9 andere Hollandsche steden, 1541.
- W. Raam van de Suppoosten van den Hove, 1579.
- X. Raam van Kerkmeesters, 1594.
- Y. Raam van Prins MAURITS, 1595.
- Z. Raam van de Staten van Holland, 1596.

Terwijl dan nog ten onrechte als ramen worden opgegeven:

Maagdenglas (v. D. BRANDELER).

Raam van den Bisschop van Brunswijk. (v. D. BRANDELER).

II. OVERZICHT VAN DE RAMEN.

Wij kunnen, na bovenstaande opnoeming overgaan tot het nader beschouwen van elk raam afzonderlijk.

A. HET RAAM VAN KEIZER KAREL V.

Dat Kerkmeesters bij hun pogingen om van verschillende aanzienlijken ramen ten geschenke te krijgen in de herbouwde kerk, zich in de eerste plaats wendden tot den Keizer, ligt zeker voor de hand. Kort na den brand, van 24 Juli tot 10 Augustus 1540 was de Keizer in den Haag geweest. ¹⁾ Zonder twijfel heeft toen wat er met de Kerk gebeurd was, zijn aandacht getrokken; want althans één zaak betrof hem daarbij persoonlijk. In de Kerk bevonden zich de wapenborden

¹⁾ Zie MANUEL DE FORONDA: *Estancias etc. de Carlos V*, 1915, — op 1540.

vak. De overlevering noemt DIRK CRABETH, op welken grond blijkt niet. Der CRABETHS werkzaamheid in Gouda heeft hem en zijn broer zulk een roem bezorgd, dat hun naam gemakkelijk verbonden werd aan mooie glazen in Hollandsche kerken, — die zij niet hebben vervaardigd.

Maar dat DIRK CRABETH voor den Haag kan hebben gewerkt is niet onmogelijk. Zijn vader PIETER DIRCKSZ. DE CREPELE ¹⁾ had een reputatie als glasschilder en hijzelf werkte reeds in 1545 en '47 voor de stad Gouda — zij het dan ook niet als glasschilder, maar als kaarten en patronenteekenaar ²⁾. — Zou hij echter reeds voor een opdracht van den Keizer in aanmerking komen? De heer SCHOUTEN, restaurator van de Goudsche en van de Haagsche ramen, ziet evenwel zóó groote overeenkomst in techniek en toets, dat hij niet twijfelt en voor DIRK CRABETH ook het Haagsche raam opeischt. Ik verzet mij ongaarne tegen zulk een autoriteit, toch waag ik bedenkingen. Er is in dit raam een rust, en, ik zou haast zeggen, een eenvoud, die ik in de Goudsche ramen niet hun drukke kleurenpracht en de bewogenheid hunner figuren mis. Ligt dit in de 10 jaren verschil? Heeft CRABETH dat tijdperk noodig gehad om zich los te maken van de voorbeelden van voorgangers, en om zichzelf te worden, zóó, dat hij zich kon uitleven in de ramen van Gouda?

Zoo ik tegenover de positieve uiting van den heer SCHOUTEN niet aarzelde, zou ik KARELS raam dan ook eerder afkomstig achten uit een andere werkplaats, waaruit dan zeker nog een tweede glas in de kerk aanwezig moet zijn geweest. Immers onder de fragmenten in het Museum bevinden zich nog gedeelten van zuilen en andere architectuurdeelen, die in uitvoering en opvatting volkomen met wat het Keizersraam te zien geeft, overeenstemmen; op een dezer fragmenten staan de letters O M N I, en kleiner daaronder C T V M 1544, op welker beteekenis ik hieronder terug kom. (blz. 27)

Over de geschiedenis van het Keizersglas is nog een en ander te vermelden. In de rentmeestersrekeningen van de Grootte Kerk vond ik, dat het in 1596 door den glasschilder QUIRIJN COENZ. VAN DER MAES geheel is verlood; de glazen die gebroken waren, zijn toen door hem vernieuwd. Latere herstellingen vond ik niet aangeteekend; het ging dus onder het gewone onderhoud door, waarvoor bijna jaarlijks een bedrag werd verantwoord.

Bij de verschillende bewerkingen heeft het raam dus zeker reeds heel wat van zijn oorspronkelijke glas ingeboet. Wonder boven wonder echter is er een vrij groot fragment van bewaard gebleven. In de 18de eeuw was het ongeveer het

¹⁾ Zie de mededeelingen over de CRABETHS van den heer SCHELTEMA in OBREENS Archief VI (die zijne vroegere corrigeeren).

²⁾ Zie OBREENS Archief III blz. 26.

was geschonden, was de voorstelling toch nog begrijpelijk. Niet slechts door het inschrift:

„Venit Regina Sabae ad Salomonem
Audire Sapientiam ejus et ait:
Major est Sapientia et Opera tua
Quam Rumor, quem audivi”,

maar ook doordat men de figuur der Koningin, die op de uitgestoken hand een rijkbewerkte gouden beker droeg, nog vrijwel geheel kon zien, en ook koning Salomo op zijn troon met eenige lieden zijner omgeving gedeeltelijk kon onderscheiden. Wij bezitten eene onbeholpen, maar toch nog zeer nuttige, eind-achttiende-eeuwsche teekening van dit raam, door T. VERRIJT. ¹⁾ Nuttig was deze teekening vooral daarom, dat zij ons op het spoor bracht van enkele fragmenten van dit raam, in de verzameling van het Museum nog bewaard gebleven. In de eerste plaats behoort daartoe een deel van den kop van MAXIMILIAAN — zijn puntbaard ontbreekt — een deel dus van een authentiek portret van den bekenden veldoverste van KAREL V, die zich onderscheidde door de inneming van Darmstadt en van Frankfort in den Schmalkaldischen oorlog en daarvóór als Stadhouders van Friesland en Groningen, welke betrekking hij gelijktijdig bekleedde met die van Kapitein Generaal over al de Nederlanden. Bekend is het verhaal van zijn kalm sterven in zijn paleis te Brussel, terwijl hij in volle wapenrusting temidden zijner verwanten en vrienden rustig zijn beschikkingen mededeelde en afscheid nam. (afb. IV)

Een tweede fragment is de gouden beker (zonder den deksel) vastgehouden door de hand der Koningin, waaronder ook een stukje van haar andere hand te zien is (afb. V); voorts is er de kop van een der krijgslieden van koning Salomo (afb. VI), terwijl ten slotte een paar kleedingfragmenten — o. a. hermelijn van den mantel der Koningin — en gedeelten van een zuil zijn bewaard gebleven.

Heel veel is het niet, maar wat er is, bewijst, dat de kunstenaar, die het glas vervaardigde, een meester was in zijn vak. Niet slechts dat teekening en kleur zoo bijzonder zuiver zijn, maar ook het gehalte der kleuren, de frischheid van doen en het élan dat bijv. zoo goed in dien krijgsmans-kop uitkomt, treffen op het eerste gezicht. Dit is daarom ook belangrijk, omdat een toeval ons den naam bewaard heeft van dezen glasschilder. Immers in de rekeningen van Kerkmeesters lezen wij op 12 September 1560:

„gecoft van de Weduwe van RIJK MET DIE STELT, dye tglaes van de Graef

1) Deze teekening werd vervaardigd op verzoek van Jhr. DE WITTE VAN CITTERS om in zijn Zeeuwsche collectie te worden gevoegd, daar MAX. ook heer van Maartensdijk was. Zoo kwam ze in bezit van het Zeeuwsch Genootschap, dat haar afstond aan het Gemeente-Museum van den Haag, dank zij de bemoeiingen van dr. HOFSTEDÉ DE GROOT. Zie ook hierna blz. 17.

donkerder groen tapijt was neergelegd. Aan 's konings rechterhand zaten twee en stond een persoon, — van den staande, die gekleed was in een donkergroenen mantel met een goudgelen gordel en lichtrood onderkleed, en die een speer in de hand hield, is de gehelmde kop bewaard.

De Koningin besteeg de onderste trede van den troon. Zij droeg over een lichtrood kleed een blauwen — groengevoerden — mantel met hermelijn-bonten, wijde mouwen, waar de nauwgesloten ondermouwen uitkwamen; een koord met een groene kwast hing van de keurs af, de hals was ontbloot. De sleep van haar mantel werd waarschijnlijk door een page vastgehouden. Zij droeg een gouden beker, waarvan de deksel versierd was met een beeldje, eenige groote aardewerk-schalen stonden reeds voor den koning op den grond, een ervan was met goud gevuld.

De figuren der schenkers: hij in harnas en wapenrok en met het slagzwaard aangespspt, zij in een met hermelijn gevoerden zwarten mantel (met een gelen kraag?) en een rood, met paarden bezet onderkleed, zijn beide naar links geknielend.

Boven in het raam stond MAXIMILIAANS wapenspreuk „*Sans Aultre*” (VERRIJT las de resteerende letters niet geheel goed).

Groote herstellingen heeft het raam ondergaan in 1594, toen het harnas — d. i. het ijzeren gestel — vernieuwd werd. QUIRIJN COENZOON VAN DER MAES had daarbij de zorg voor het glas-uitnemen, weder inzetten en, voor zooveel noodig, bijwerken.

C. RAAM VAN DEN GRAAF VAN HOOGSTRATEN.

In het in mijn inleiding vermelde handschrift van BUCHELIUS lezen wij: „Aen de noortsijde van het Choor staet een capelle van den grave VAN HOOGSTRATEN met een seer schoon glas, verciert met sekere historie; aen d'een sijde naest het hoofd vant choor sidt den grave op sijn knyen, gewapent, [in] sijn wapenrock, daerover hangende eenen purperen tabbert met bont gevoedert, daerover hangt het collier vant Gulden Vlies; achter hem staet sijn patroon S. Pauwels in swert gecleet, met sijn zweert in de hant.”

„Aen de ander sijde van het glas sit de gravinne VAN HOOGSTRATEN, knielende, sij was uyt de familie van CUYLEMBORCH, gecleet met een groenen rock, daerboven enen mantel van purper met bont gevoeyert overhangt; haer patronesse schijnt te wezen St. Elisabeth.”

Onder elk van beide figuren staan 6 wapens, die BUCHELIUS afteekende.

Ware deze vermelding er niet, geen spoor zouden wij van dit raam hebben kunnen aanwijzen; geen der andere beschrijvers van de Kerk noemt het, geen enkele maal wordt het in de kerke-rekeningen in verband met herstellingen vermeld.

meer over, minder dan van de andere zelfs. Al zullen wij aan dit raam dus geen steun hebben, toch blijft de relatie, immers men zou zich kunnen voorstellen, dat de gravin, tevreden over het werk van dezen glasschilder, die waarschijnlijk 5 der ramen in deze kerk maakte, hem ook voor den Haag heeft laten werken. De schrijvers van het bovenaangehaalde werkje hebben — op wat al te ingewikkelde manier! — den naam van den schilder meenen te vinden: ANTONIUS WOENSAM VAN WORMS, den Keulenaar. Het is mogelijk, hoewel men eerder een Antwerpenaar, of anderen Brabander zou verwachten, ook al is er juist in deze jaren nog al heel wat relatie tusschen Keulen en Antwerpen. ¹⁾ Het blijft echter alleronwaarschijnlijkst, trouwens ook indien WOENSAM inderdaad de glasschilder is, dan wordt zijn werkzaamheid in den Haag wel twijfelachtig, immers hij overleed reeds kort voor 25 October 1541. ²⁾

Hoe dit zij, m.i. zal een vergelijking met de andere glazen te Hoogstraten wel wenschelijk zijn, terwijl ook het raam dat het echtpaar te Bergen in Henegouwen, in 1536, schonk gezien zal moeten worden.

D. HET RAAM VAN DE KANUNNIKEN DER HOFKAPEL.

Veel meer dan van deze beide laatstgenoemde ramen is er over gebleven van het raam, dat in 1541 geschonken werd door het kapittel van de Hofkapel, dat vele relaties met de Haagsche kerk had en dat zeker voor een dergelijke schenking in aanmerking kwam. Het wordt dan ook in de achttiende eeuw en daarna, als een der ramen waarvan kenbare fragmenten over waren vermeld, maar als het raam van STALPERT VAN DER WIELEN, waarschijnlijk omdat men het wapen van één der kanunniken uit dat geslacht, dat in de 17de eeuw verschillende Haagsche regeeringspersonen heeft geleverd, het best kende en hem de hoofdpersoon achtte. Dit is echter onjuist omdat alle kanunniken zijn afgebeeld, onder wie JOHANNES STALPERT wel de oudste in jaren was, maar niet de voornaamste: dat was de deken CORNELIS VAN MIEROP, zoon van den invloedrijken en vermogenden thesaurier van KAREL V, „den Grooten Vincent”.

In de 16de eeuw, bij de vermelding van belangrijke herstellingen wordt het in de rekeningen van kerkmeesters aangeduid als het „Maeghde-glas”, ³⁾ wat vanzelfsprekend is, als wij weten, dat het eene annunciatie voorstelde, waarbij de figuur van de H. Maagd de aandacht moest trekken, daar haar, als de beschermheilige van het kapittel de vereering door het glas gold.

Van de herstellingen, had de eerste belangrijke in 1584 plaats: „alsoe t harnes vant glaseveynster van het Maechdeglass alhyer in de Kercke geheel ontschoeyt

¹⁾ Zie daarover HERM. SCHMITZ., *Die Glasgemälde d. Kön. Gewerbe-Mus. in Berlin*, blz. 58 vlg. ²⁾ Zie MERLO, *Kölner Künstler*, ed. RICHARTZ i. v.

³⁾ VAN DEN BRANDELER, en, op zijn voorbeeld, BOGMANS hebben het „Maagden-Glas” als een afzonderlijk raam in hun lijstje opgenomen.

Toch de figuur van God en de beneden-helft van de figuur van Maria bleven onvoldoende bepaald: vooral ten opzichte van de actie bleef men in onzekerheid.

In dat stadium van het restauratiewerk kwam een gelukkige vondst van DR. HOFSTEDE DE GROOT licht verschaffen. Behalve de teekening van het raam van den graaf VAN BUREN, die boven reeds werd vermeld, vond hij nml. ook een vrijwel volledige teekening van het raam der kanunniken eveneens door den, helaas stumperigen teekenaar, VERRIJT. (Zie afb. IX) Hoe onbeholpen die teekening ook moge wezen, zij gaf enkele zeer belangrijke gegevens:

1°. De figuur en houding van God, met den aardbol in de eene hand en de andere hand uitgestrekt.

2°. De houding van één hand van Maria.

3°. De plaats van een bidbankje, dat onder de scherven was, maar dat men niet had kunnen toepassen, en daardoor

4°. De houding van Maria's tweede hand.

5°. Den vorm van een schouw met caryatiden.

6°. Het hondje op den voorgrond bij de kanunniken.

Dit maakte het tenslotte mogelijk om een teekening te krijgen die in algemeene opvatting met het oorspronkelijke raam overeenkwam. Wat bijgemaakt moest worden: het gelaat van God, en enkele koppen van kanunniken liet natuurlijk vrijheid van beweging over. Men zal dáárin allereerst de moderne hand kunnen herkennen.

Dat is niet zoo direct het gevolg van zwakte van den restaureerenden schilder, als wel van de zeer bijzondere kracht van den oorspronkelijken kunstenaar. Want er is, zooals uit de overgeblevene oorspronkelijke koppen blijken kan, weinig aan ons overgeleverd glasschilderwerk van zóó zuiver karakter en van zóó uitbeeldende kracht. (zie afb. XIa en b) Terwijl toch ook, wanneer wij de koppen van Maria (afb. XII), en den engel Gabriel ¹⁾ zien, een teerheid en fijnheid ons treft, ondanks het feit, dat zij zoo veel hebben geleden. Heel bijzonder is ook het schromend opzien van de Heilige Maagd naar den Boodschapper, waarvan een nader accent ligt in de even geopende hand.

Het merkwaardige van dit raam is de edele, men zou gerust kunnen zeggen de devote rust. Zoowel de kanunniken als Maria hebben, in houding en gelaatsuitdrukking, het in blijden eerbied afwachtende; en de kleuren van het geheel passen daarbij volkomen. Juist omdat Gabriel-zelf met die houding zulk een tegenstelling vormt. Hij is met een in zeer gratievolle plooiën wapperend paars gewaad

1) De zeer gebroken kop van GABRIEL, die op onze afb. VIII en Xa en b, nog te zien is, is in de Kerk door een copie vervangen; het origineel is in bruikleen in het Gemeente-Museum.

schuinbalk beladen met drie vlinders; in het schildhoofd (herald.) links een acht-puntige ster in een cirkel.

e. Misschien JACOB RUYCHROCK; wapen verdwenen.

f. SWEDER VAN MAERN; hij voert in zilver een roode dwarsbalk en en daarboven drie zwarte leliën (op een rij).

g. JAN JACOBZ. STALPERT VAN DER WIELEN, oudste kanunnik; hij voert een schild van rood met drie palen van vair, het hoofd van goud met een verkort schuinkruis van blauw.

h. De Deken, CORNELIS VINCENTSZ. VAN MIEROP, zie hierboven.

i. Mr. CORNELIS SCHOUTEN; hij voert drie afgerukte arendsklauen van goud op een veld van rood.

j. Mr. PIETER ZEGERS; hij voert een veld van goud met een keper van rood, het hoofd van sabel met latwerk van zilver.

k. CORNELIS ANDRIESZ. VAN STRIJEN; hij voert een veld van groen, beladen met twee zalmen van zilver, vergezeld van negen herkruiste kruisen van goud.

l. GERARD URBANI, alias WUYTIERS; hij voert een gequarteleerd wapen: I, drie palen van blauw in een veld van goud; II, een leeuwenkop van goud in een veld van rood; III een lelie van zilver op een veld van rood; IV drie schuinbalken van rood op een veld van zilver; voorts een hartschild met een kruis.

m. NICOLAAS PRAET VAN MOERKERKEN; hij voert op een veld van goud een St. Andrieskruis van rood, beladen met 5 St. Jacobsschelpen.

n. HERMAN JANSZ. VAN HEUVEL; hij voert twee balken van zilver op een veld van rood.

Het is, ten slotte, interessant dit raam te vergelijken met het in 1564 door WOUTER CRABETH gemaakte raam der Kanunniken van Oud-Munster in de kerk te Gouda. Met één oogopslag ziet men het groote verschil in opvatting tusschen het rustige Haagsche en het drukke Goudsche glas.

E. HET RAAM MET DE PARADIJS-GESCHIEDENIS.

„Het noch overgebleven glas dat boven den ingang van de oude Sacristy „staet,” zoo schrijft TIMARETEN in zijn „Gedenkstukken” (Deel I blz. 175) „is „veel kleiner (dan de andere) en is geschildert, volgens het daerop staende „jaartal, in den jare 1541. Het vertoont op den voorgrond het Paradijs en den „val onzer eerste voorouderen, en in het verschiet hoe zij daeruit verdreven

F. HET RAAM VAN PIJNSSEN VAN DER AA.

In 1592 werd aan den glasschilder QUIRYN COENSZ. VAN DER MAES door kerkmeesters 96 £ uitbetaald ter zake van het verlooden van het glas van PIJNSSEN en het vernieuwen van eenige panden daarin. Tevens werd het harnas vernieuwd. 1) Dit bewijst, dat er een glas geschonken was door deze aanzienlijke Haagsche familie. De gedrukte bronnen zwijgen evenwel over dit raam, en wij zouden dus overigens in het duister tasten, indien niet toevallig een, in karakter eind-zeventiende-eeuwsche teekening was bewaard gebleven, (afb. XV) die een kerk-raam afbeeldt met eene zeer schetsmatige potlood-teekening, naar mij voorkomt, eene „Ecce Homo.” Meer uitgewerkt en in inkt is het benedengedeelte waarop een man en vrouw, schenker en schenkster, geknield elk voor een bidbankje gedragen door een griffioen. De portretten zijn met waterverf bijgewerkt. Elk der beide vakken heeft een wapen en voorts renaissance-ornament. Het manswapen is dat van PIJNSSEN, dat der vrouw — vastgehouden door een engelfiguurtje — is gedeeld van PIJNSSEN en BOSHUYSEN. Wij hebben dus ongetwijfeld voor ons de afbeelding van Mr. JACOB PIJNSSEN VAN DER AA, heer van Offem, Raad en Advocaat Fiscaal van Holland en zijn tweede vrouw GHERIT VAN BOSHUYZEN.

De teekening vermeldt boven in het raam het jaar 1511. Dit kan echter onmogelijk juist zijn. Immers onder de beeltenissen in twee rijen zijn nog 16 wapens afgebeeld, die de wapens blijken te zijn van de kinderen van het genoemde echtpaar met hunne echtgenooten, en in 1511 waren de meesten van hen nog ongehuwd.

Van links naar rechts vinden wij namelijk de wapens van:

a. Mr. WILLEM PIJNSSEN, raad in den Hove van Holland † 1545, en zijn vrouw GEERTRUYD DE HUYSER.

b. Mr. PIETER PIJNSSEN, schout van 's Gravenhage, en de wapens van zijn eerste vrouw, CORNELIA VAN HEERMALE, (de lelies en de ring), en zijn tweede HADEWEY SPRUYT VAN KRIEKENBURG, (de lelie).

c. JAN PIJNSSEN en zijn vrouw MACHTELD SANDELIJN (de drie kippen).

d. DIRCK PIJNSSEN, schout van Delft, en zijn vrouw MARIA VAN DER HOOGH (de boom met vogel).

e. ALBERT PIJNSSEN en zijn vrouw CORNELIA BROUWER. 2)

f. JACOB DE JONGE van Baardwijk en zijn vrouw CLEMENTIA PIJNSSEN.

g. JAN DE HUYSER en zijn vrouw GHEERTRUYT PIJNSSEN.

h. ADAM VAN DER DUYN en zijn vrouw HADEWEY PIJNSSEN.

1) Ook in 1579 wordt het „glas van Pijnsen" voor een kleine reparatie vermeld.

2) Het wapen Brouwer heeft een schuinkruis inplaats van het rechte op de teekening; hij voert het wapen PIJNSSEN gevierendeeld met BOSHUYZEN. Ik dank ook de gegevens over deze familiewapens aan JHR. BEELAERTS V. BLOKLAND.

met geteekende wapens, ¹⁾ waarin wij lezen: „Ick WILLEM JACOBSZ. glaesmaecker wonende in den Hage attesteere onder mijn handteycken, dat ick alle de wapenen staende in dit bouck groot 47 bladeren binnen mijn leven tot versouck van partijen op diversche plaetsen gemaect hebbe in glaessen; ende ten versoucke van JACOB VAN DORP woenende in den Hage voirs. de voirn. wapenen geconterfeyt. Actum 19 Mei 1565.” (geteekend) W. JACOBSZ.

In dit boekje nu vinden wij de wapens van: PIJNSSEN, BOSHUIZEN, HEERMALE, DE HUYSER, VAN DER DUYN en BOSHUYSEN-PIJNSSEN gevierendeeld, dus zes van de negen die in het raam voorkwamen. Het lijkt niet al te gewaagd om WILLEM JACOBSZ. voor den maker te houden.

Dat inderdaad deze WILLEM JACOBSZ. voor zulk werk in aanmerking kwam, kunnen wij concludeeren uit het feit, dat de Amsterdamsche regeering hem in 1555 opdroeg om vier gebrandschilderde glazen te maken, die de stad vereerde aan Mr. GERRIJT VAN RENOYE, rekenmeester in den Haag „in zijn nyeuwe huys”; ²⁾ en een paar jaar later twee glazen met bestemming voor de nieuwe timmeragie van Mr. JAN VAN TRESLONG, der stede advocaat ³⁾. Zoowel het wapen van RENOY, als het wapen van TRESLONG vinden wij in het genoemde boekje terug.

Dat de teekening, die ik boven noemde, betrouwbaar is, wordt wel bewezen door hetgeen BUCHELIUS van het raam vertelt. Hij teekent de meeste wapens af en zegt dan: „In een glas aan het westeinde naer het Noorden staet een glas van de PINSSENS gegeven; daer hij knielende in eenen zwarten tabbert met bont gevoedert is sittende, hebbende paersche mouwen ende een root wambuys. De vrou daertegens meede knielende met een zwarten gebonten tabbert gecleet, den rock root ende de mouwen blau, eenen sterten doeck ⁴⁾ opt hoofd ende een zwarte fluwelen cornet”.

Deze beschrijving immers klopt met de afbeelding en de kleuren, die daarop zijn aangebracht zijn dezelfde, die BUCHELIUS noemt.

Tevens leert ons zijn aantekening, dat wij het raam niet in het koor moeten zoeken maar in het schip; dit komt ook zeer goed uit, daar de teekening ons een groot dubbel raam doet zien, zooals er in het koor slechts in de twee groote kapellen waren; en zooals wij hiervóór reeds zagen de noordelijk gelegen kapel had het raam van den graaf VAN HOOGSTRATEN.

1) Jhr. mr. W. A. BEELAERTS vermeldde het in zijn mededeelingen over de glazen in de kapel van Assendelft Bijdr. Vad. Gesch. en Oudbk. 4de reeks IX.

2) Oud Holland, 1905 blz. 159. 3) Oud Holland 1905, blz. 240.

4) Wordt hiermede de achter in een „staart” afhangende doek bedoeld?

vier ramen, die daar waren, hebben beschreven. Wel noemt hij een glas met wapens, die hij afteekent en die zijn:

<i>Assendelft</i>	<i>Kijfhoek</i>
<i>Dongen</i>	<i>van der Lecke</i>
<i>Cralingen</i>	<i>van de Werve</i>
<i>Besoyen</i>	<i>Egmond</i>

dat wil zeggen, de kwartieren juist van bovengenoemden GERRIT (de vierde) VAN ASSENDELFT, en dezelfde die in het Brusselsche handschrift genoemd worden „en une grande verière an hault de la chapelle.” De afbeeldingen van de Kerk geven *in* de kapel geen hoog venster, maar wel in de Kerk *boven* de kapel.

H. HET RAAM VAN RENÉ VAN CHALONS.

Onder de aanzienlijke heeren, die na den herbouw de Kerk met een raam begiftigden, behoorde RENÉ VAN CHALONS, prins van Oranje, de eenige zoon van HENDRIK VAN NASSAU. Dit verwondert ons niet, als wij bedenken, dat hij in 1540 tot stadhouder van Holland en Zeeland werd benoemd en in 1541 zich metterwoon in den Haag vestigde. Lang was hij hier echter niet, want reeds zeer spoedig moest hij als veldoverste naar Luxemburg trekken, dat hij op de Franschen veroverde. Daarna streed hij in het Geldersche en KAREL V maakte hem tot zijn eersten stadhouder in Gelderland na den afstand van WILLEM VAN GULIK. Bij de hervatting van den Franschen oorlog, werd hij tijdens het beleg van St. Dizier gewond, en overleed den volgenden dag, 18 Juli 1544. Zooals men weet, was zijn neef WILLEM VAN NASSAU zijn erfgenaam.

Dat er van hem inderdaad een glas geweest is, kan blijken uit de rekeningen van kerkmeesters, die in 1584 aan QUIRIJN COENSZ. betalen het „verlooden vant glas van REYNY DE CHALON;” in 1641 werd het weder hersteld; nu door JAN MARCUSZ., de vader van den glasgraveur CHRISTOFFEL JANSZ. MEYER. ¹⁾

Trouwens BUCHELIUS heeft het gezien en de wapens ervan nageteekend. Hij zegt in zijn reeds vermeld handschrift:

„Staan in de glasen de wapenen van den Prince van Orangien, RENÉ genaemt VAN CHALON, ende vrouwe ANNA VAN LOTHRINGEN, sijn huysvrouw, naest het choor an de hoge sijde, sij beyden sitten knielende, hij in sijn harnasch.

De wapens, die BUCHELIUS in kleuren geeft zijn, van hem: Nassau, Heynsberg Hessen, Catzenelbogen, Oranje, Bretagne, Luxemburg, Beaufremont; en van haar: Lotharingen, Sicilië, Gelre, Bourbon, Boulogne, Gonzaga en Orleans.

Behalve RENÉ zelf, is dus ook ANNA VAN LOTHARINGEN afgebeeld en dit

¹⁾ Zie over hem mijn artikel in *Oud Holland*, 1917.
Oud-Holland 1918.

geeft over hetgeen op de ramen te zien was, zou dit ook de persoon nauwkeurig kunnen definieeren, zoo wij maar wisten welke van de beide broeders op Gregoriusdag — 22 Maart — is geboren.

Doen wij nu de vraag of van dit raam van den heer VAN ZEVENBERGEN nog iets voor ons is overgebleven, dan kunnen wij uit de fragmenten in het Gemeente Museum een groep aanwijzen, waarvan ik hiervoor reeds melding maakte, toen ik hare overeenkomst met het glas uit keizer Karels raam constateerde. Ik schreef erbij, dat de dateering van dien groep door één fragment gegeven werd, een fragment waarin wij tot het boven reeds genoemde jaartal terugkeeren, daar het de volgende woorden vertoont (afb. XIX).

OMNI
CTVM 1544

Wat ligt meer voor de hand dan te veronderstellen, dat wij hier met overblijfsels van het raam van den heer VAN ZEVENBERGEN te doen hebben, wiens sterfjaar erop voorkomt, terwijl wij weten, zooals ik boven verhaalde, dat dit jaar tusschen de wapens werd vermeld?

Het fragment, dat van die gelijkheid het meest sprekende voorbeeld is (afb. XX) als men het vergelijkt met de vulling in de segmenten van den grooten boog in het Keizersglas, — geeft ons nog eene aanwijzing, die misschien eenig belang heeft. Men vindt er namelijk aan losgestrikte koorden een wapenschildje met het wapen van het Sint Lucasgilde. Werd dit wapen wel zoo vroeg ergens anders gebruikt dan te Antwerpen? En is dat zoo, zouden wij dan den maker niet te Antwerpen te zoeken hebben? Daarmede zou dan ook het auteurschap van CRABETH van het Keizer Karelraam vervallen. Ik durf hier echter niet beslissen en geef mijn gissing dus onder voorbehoud.

J. HET RAAM VAN DEN BISSCHOP VAN UTRECHT.

GEORGE VAN EGMOND, bisschop van Utrecht, was een man van grooten ijver voor de geestelijke belangen van zijn bisdom en bovendien, als zijn voorgangers op den bisschoppelijken stoel, een kunstzinnig man; de wederopbouw van de Haagsche kerk moest hem dus wel ter harte gaan, en het schenken van een raam was daarvoor als aangewezen. In 1542 had hij een raam geschonken aan de kerk te Haarlem, dat hij door den Leuvenschen glasschilder GERRIT BOELS had laten maken. ¹⁾

De Hageaars vroegen hetzelfde, maar de genoemde glasschilder was niet

¹⁾ De teekening hiervoor, bewaard gebleven in het archief van de Haarlemsche kerkmeesters, is nu tentoongesteld in het Rijks Museum.

K. HET RAAM VAN DE MAGISTRAAT VAN LEIDEN.

De resoluties van vroedschappen der stad van Leiden van het jaar 1541 geven ons licht over pogingen van Kerkmeesters om ook van de Hollandsche steden ramen ten geschenke te krijgen. Ik laat de resoluties-zelve volgen, die duidelijk genoeg zijn, en die ik uit andere bronnen niet nader kan toelichten. In de resolutie van 27 Augustus 1541 lezen wij: 1)

„Is voirts geopent, hoe dat die kerckmeesteren van sinte Jacobs kercke in den Hage overgegeven hebben zekere requeste, dairbij verhaelen, dat in den jaere 1539 omtrent Kersmisse, hunne kerke door zekre onweder ende blicxem uyten hemel comende verbrant ende gedestruert is geweest, ende dat zijluyden door hulpe van goede menschen ter eeren Goids wederomme opgetymmert hebben dat hoech choer ende eensdeels die afterkercke, waertoe zij behoeven te hebben zekre glaesen ende dat zij, bij advyse van den HEERE VAN ASSENDELFT ende die van den Rade, boven int choer hebben doen stellen die zes grote steden van Hollant ende zes cleyne steden, hoepende ende niet twijfelende tzelfde betaelt te worden bij de voirs. steden. Ende alsoe die stede van Leyden een van de principaelste steden is van Hollant, zoe begeren die voors. supplianten om Goidswillen te willen ordoneren hoeren tresoriers te betalen van tvoirs. glas 32 Karolus gulden, als tvoirs. glas gecost heeft te maecken, als breder blijkende bij hoere voirs. requeste. Wairop dat gestemmet ende gesloeten is, alsoe dese zaecke up een dachvaert gehouden in den Haege eens ofgeslegen is geweest, dat dairomme deze saecke gehouden zel worden in surseance totte naeste dachvaert, die in den Hage gehouden sel worden, om te weeten, wat bij andere steden hierinne gedaen zal wesen.”

Maar den roden November werd de bespreking hervat:

„Is geopent bij monde van meester JACOP DE WILDE, pensionaris, hoe dat die grote ende veel cleyne steden van Hollant elcx een glas gegeven hebben in de verbrande kercke in den Hage, ende, dat die Heer VAN ASSENDELFT up hoepe, dat hij meende die van Leyden mede te induceeren, dat sij hem conform maecken zouden mitten anderen steden, die den kerckmeesteren elcx een glas hadden laeten maecken mitten wapene der voors. stede, ende alsoe die gedeputeerde deser stede laetst in den Hage ter dachvaert geweest zijnde naervolgende die voorgaende conclusie van de vroscepe hier opgenomen vereysscht, ondersocht ende verstaen hebben, als dat die andere steden meest al hoer glaesen hebben betaelt, is dairomme alsnu de [vrage] wat mijn heeren gelieve, dat in de voors. zaecke gedaen zal worden. Soe dat hierop gestemmet ende gesloeten is: alsoe die andere steden meest al hoer glaesen hebben betaelt, dat men van der stede wegen in betalinge van

1) Mr. J. C. OVERVOORDE, was zoo vriendelijk mij deze inlichtingen te verstrekken.

„'t glas dwelck deze stede in de verbrande Kerck aldaer gegeven heeft, alst breder „blijckt bij ordinantie ende quitantie hier overgelevert.”

Vonden wij niet ook JAN JANSZ. onder de Haagsche glasschilders vermeld, dan zou men aan een schrijffout kunnen denken voor JOOST JANSZ., die het Haarlemsche glas maakte, maar nu die naam evengoed op de lijst voorkomt moeten wij veronderstellen dat Amsterdam en Haarlem ieder bij een ander bestelden, en daarmede vervalt de mogelijkheid, dat de steden samenwerkten aan één groot raam, wel geheel. De twee schilders waren wellicht broeders.

Fragmenten kan ik ook van dit raam niet met zekerheid aanwijzen.

De zestiende-eeuwsche resoluties en rekeningen der andere Hollandsche steden melden de betaling niet, of ontbreken voor deze jaren.

N—V. RAMEN VAN 9 HOLLANDSCHE STEDEN.

Zoals uit het hiervóór over het raam van de Magistraat van Leiden verhaalde gebleken is, hadden de kerkmeesters niet slechts aan Leiden, Haarlem en Amsterdam, maar ook aan de drie andere groote steden: Dordrecht, Delft en Gouda, en aan zes kleine: Rotterdam, Schiedam, Hoorn, Enkhuizen, zeker, misschien Alkmaar en Edam, of Medemblik of Schoonhoven of Gorcum, om bekostiging van een glas gevraagd, en de meeste hebben daaraan gehoor gegeven: „Meest al hoer glaesen hebben betaelt,” meldden immers de Leidsche heeren, die op de dagvaart geweest waren. Maar ook als zij het niet hadden gedaan, Kerkmeesters hadden ze laten maken. Het was een twaalfstal ramen, waarvoor ik boven reeds de gissing waagde, dat zij voor de kleine hoge koorvensters zullen zijn bestemd geweest. Dit wordt nog nader bevestigd, door de post in de rekening van 1605, waarbij SEGER QUIRIJNSZ. wordt betaald met 348 £, omdat hij de 12 glazen ¹⁾ „boven int choor” heeft verlood, en daarvoor zoowel gebakken als ongebakken glas geleverd had. Ook een post uit 1559 hieronder vermeld, bij bespreking van het zoogenaamde „raam van den Bisschop van Brunswijk”, zal op deze ramen betrekking hebben (zie blz. 35).

Deze ramen zullen meest door JOOST JANSZ. en JAN JANSZ. zijn vervaardigd, aan wie Haarlem en Amsterdam betaalden. Fragmenten ervan kan ik niet aanwijzen.

W. HET RAAM DER SUPPOOSTEN VAN DEN HOVE.

Onder „Suppoosten van den Hove” begreep men in den Haag al de ambtenaren van de grafelijkheid en de generaliteit. Zij genoten vrijdom van verschillende plaatselijke heffingen en lasten, hadden ook eigen jurisdictie door het Hof van

¹⁾ Zie de noot op de vorige bladzijde.

Onder de ragmenten in het Gemeente Museum zijn geene die kennelijk uit dit raam afkomstig zijn. Voor den maker kunnen wij gereedelijk QUIRIJN COENSAZ. VAN DER MAES houden, wiens geregelde werkzaamheden aan de glazen in de kerk in 1578 is begonnen.

X. HET RAAM VAN KERKMEESTERS.

Voordat Kerkmeesters in 1594, zooals wij zoo aanstonds zullen zien, aan de Staten en den Prins vroegen om hun ramen te schenken, gingen zij zelf vóór. Een der drie bogen in het torenportaal, dien aan de noordkant der kerk — „over de zuyteure” heet het in de rekening — lieten zij op eigen kosten met een gebrandschilderd raam vullen, dat zij aan QUIRIJN COENSAZ. VAN DER MAES bestelden, die het in 1593 afleverde. In de betalingspost wordt het glas omschreven als „t nyeuwe glas mitte wapenen van heeren Kerkmeesters.”

Kerkmeesters waren in dat jaar :

ADRIAAN SCHREVELS,

CLAUDE DE GLARGES,

PIETER TRESLONG en waarschijnlijk

AERNT BOLLE VAN HAMERSFELT, misschien JOOST JACOBSZ. VAN HOOGENHOUCK. Hun rentmeester was JAKOB HEERMAN.

Ook van de wapens dezer heeren is niets overgebleven. Men zou het ornament, en misschien ook een engeltje, waarvan in tableau 27 een groot fragment is bewaard, (afb. XXII) voor dit glas kunnen opvorderen, maar er is niets dat daarentrent zekerheid geeft.

Y. HET RAAM VAN DE STATEN VAN HOLLAND.

In hunne rekening van 1595 verantwoordden kerkmeesters een klein bedrag door hen als fooi betaald aan de knechts van QUIRIJN COENSAZ. VAN DER MAES voor hunne moeite bij het inzetten van het glas door de Staten van Holland aan de Kerk geschonken. De aanleiding van deze schenking was een verzoek van Kerkmeesteren, die „om meerder ligt binnen de kerk te hebben,” in het westen van de kerk in het portaal ter weerszijden van den toren een boog, die toegestopt was, hadden laten openen, en nu, daar zij „qualijk middelen hadden om de kosten daerof te vervallen,” gaarne zouden zien, dat de Staten „als beschermers van de ware Christelijke religie,” een dier bogen met een glas voorzagen. Den 12 November 1594 werd daarop door Gecommitteerde Raden gunstig beschikt, voor een raam aan de zuidzijde van den toren „ende daerinne het wapen van Holland verbeeldende den Hollandschen Tuin, in behoorlijke form en grootte, ende met zijn versierselen van compartement, ook alle de wapenen van de

b. *Het „Raam van den Bisschop van Brunswijk”.*

Dat van de eenigszins onwaarschijnlijke persoon van een Brunswijkschen Bisschop gezegd wordt dat hij een raam zou hebben geschonken aan de Haagsche Kerk, is het gevolg van eene fout in de door M. G. WILDEMAN uitgegeven Rentmeesters-rekeningen der St. Jacobskerk, waar wij lezen:

„CLAES MAERTSZ., gegeven van 13 ponden boven in de glazen van tchoer uyt te nemen in het glas van den bisschop van Brunswijck, etc.”

Ik giste eerst, dat hier een fout was gemaakt door „bisschop” te lezen voor „hertog”, zoodat wij hier te denken hadden aan Hertog ERIK VAN BRUNSWIJK, die in den Haag woonde, en die in 1556 ook een raam gat aan Gouda. De gissing kreeg nog meer waarschijnlijkheid doordat deze hertog ook inderdaad „bisschop” van Osnabrück was geweest, en bovendien in het meergenoemde wapenboekje van WILLEM JACOBSZ. het wapen van den hertog is afgeteekend.

Maar bij onderzoek van de rekening zelf bleek, dat alles op een leesfout van het inderdaad niet zeer duidelijke schrift berust. De post luidt immers anders, er staat:

„CLAES MAERTSZ., gegeven van 13 panden boven in de glazen van tchoer uyt te nemen in de uytvaert des hertochs van BRUNSWIJKS zuster, ende naderhant die weder in te setten ende te repareeren.”

Het was dus maar een werkje om den walm van de toortsen, die bij de uitvaart brandden uit de kerk te krijgen en het gold hier de daarvoor zoo bijzonder geschikte ramen in het hooge koor. Van een glas van den hertog wordt niet gerept, ook dit verdwijnt dus uit de rij.

Ab. DE FRAGMENTEN.

Behalve de enkele fragmenten, of groepen van fragmenten, die hiervoor ter sprake kwamen bij de verschillende glazen waartoe zij kunnen hebben behoord, bezit het Gemeente-Museum er nog talrijke andere, welke voornamelijk niet zijn thuis te brengen. Zij zijn met de defnieerbare in chronologische orde ingelijst en in het Museum in 30 tableaux tentoongesteld. Onder de oudste treffen ons in de eerste plaats een prachtige grisaille-kop, die aan Leidsche kunstenaars doet denken (afb. XVIII), voorts twee kopjes van bazuinengelen (afb. XXIII) en een van terzijde gezien mannenkop (afb. XXIV), die zéér expressief is; in hetzelfde tableau is nog een bijzonder fijn geschilderd fragment met een neus, mond en kin van een jonge vrouw, voorts een mooie hand en een stuk van een uiltje.

Een ander viertal tableaux, 9—12, bergen talrijke fragmenten van vlot geschilderd ornament met het jaartal 1541: engeltjes, bladeren enz.; weer andere geven architectuurfragmenten, meest in grisaille of met weinig kleur; daar zijn

van RENÉ VAN CHALONS en dat van den graaf VAN HOOGSTRATEN ook wel aan dergelijke origine zullen moeten denken.

Twee ramen blijven dan over, waarvan een, dat der Kanunniken, nog in zijn geheel opzet kan worden beschouwd, terwijl van het andere, dat met de Paradijsgeschiedenis, nog vrij veel fragmenten in het Museum bewaard zijn. Het zou niet onmogelijk zijn, dat de Haagsche bestellers dezer glazen ook naar een Haagschen kunstenaar waren gegaan.

Dat er Haagsche kunstenaars waren, is uit het bovenstaande reeds gebleken. Het is niet ondienstig om hier even kort samen te vatten, wat wij van Haagsche glasschilders in de 16de eeuw nog méér weten. De vermelding van bestellingen bij Haagsche meesters door stadsbesturen elders leveren ons daarbij het oudste materiaal, daarna komt, in 1567, het gildeboek van het Sint Lucasgilde:

WOUTER LOYCXZ., maakt in 1480 in opdracht van de regeering van Haarlem een raam ten huize van TIELMAN OEM VAN WIJNGAERDEN.

PIETER VAN OSCAMP maakt in 1521, in opdracht als voren, 2 glazen bij JOOST VAN BRONKHORST; en in 1522 eveneens 2 glazen bij ALBERT VAN LOO.

HESSEL WOUTERSZ., maakt in 1525, in opdracht als voren, een glas ten huize van DIRCK GODSCHALKSZ. OEM VAN WIJNGAERDEN.

JAN HUYGHZ., maakt in 1526, in opdracht als voren, een glas ten huize van ABEL VAN COELSTER.

JOOST JANSZ., maakt in 1541 het glas van Haarlem in de Haagsche kerk.

JAN JANSZ., maakt in 1541 het glas van Amsterdam in de Haagsche kerk.

PIETER EVERTSZ., maakt in 1550, in opdracht van de regeering van Amsterdam, glazen in de kamer, waar de stadsgedeputeerden verblijven.

WILLEM JACOBSZ., maakt in 1555, in opdracht als voren, een glas ten huize van G. VAN RENOYE en in 1566 een ten huize van MR. J. VAN TRESLONG.

JAN HUYCH, maakt in 1559, in opdracht van de regeering van Haarlem, een glas ten huize van MR. CORNELIS SUYS.

HUYCH JANSZ., maakt in 1560, in opdracht van de regeering van Amsterdam, een glas ten huize van MR. CORNELIS SUYS.

CRIJN COENSSSEN, maakt in 1578, in opdracht van de regeering van Gouda, een glas ten huize van C. VAN RECHTERE, en in 1583, in gelijke opdracht, een in het Weeshuis van den Haag „mettet wapen van de stad en een compartement daerom.”

ADRIAEN HUYGHEN, maakt in 1578, in opdracht van de regeering van Haarlem, een glas in het Korenhuis in den Haag.

Van deze glasschilders vond ik HESSEL WOUTERSZ. ook nog terug in de rekeningen van het Sint Nicolaasgasthuis, waar hij geregeld werkte van 1507—1520

DANIEL DANIELSZ.

NATHANAEL GRAEVESTYEN.

jonge ADRIAEN HUYGEN ¹⁾.

CORNELIS PIETERSZ. is deken geweest c. 1580.

CRIJN COENSZEN (VAN DER MAES), betaalt den 10 Dec. 1577 zijn intreegêld als meester, is hoofdman geweest, c. 1580.

MICHIEL WILLEMSZ. RUYS, is hooftman geweest c. 1581.

CORNELIS SYBERTSZ. VAN MONTFOORT.

CLAES LAUWERËNSZ. VAN RAVESTEYN.

HANS VOGHELS VAN STOCKUM.

GERRIT BEUCKELAER.

JAN GIELLISZ.

CLAES JANSZ. VAN WEISIP.

HEYNDRICK HEYNDRICKSZ. VAN DER VLACK.

CRISTOFFEL GERRITSZ.

JACOB PIETERSZ. VAN SANEN.

NANNING CORNELISZ.

JACOB FRANZ.

SAMUEL GHOVERTSZ.

SEGER KRIJNSSEN VAN DER MAES.

Het is inderdaad een eerbiedwaardige lijst en zij bewijst zeker, dat het glaszchilderen in de tweede helft der zestiende eeuw hier een bloeiend bedrijf was. Natuurlijk zullen wij het oog erop moeten houden, dat onder al deze namen ook gewone glazenmakers zijn, niettegenstaande de verklaring van het gildeboek, dat opgenomen werden „de mr. glaeseschrijvers”. Zeker overtrof dit vak de andere in het St. Lucasgilde samengebrachte vakken: schilders, borduurwerkers, verlichters en boekverkoopers, in beteekenis, want geregeld zien wij twee glazeschrijvers onder de hoofdlieden terwijl er maar één schilder bij is en de twee overige gekozen worden uit de drie andere beroepen.

Er zijn, als wij deze namen overzien, enkele families aan te wijzen, die eene bedrijfstraditie hebben. Zoo vinden wij PIETER EVERTSZ. en later EVERT PIETERSZ., PIETER CORNELISZ en later CORNELIS PIETERSZ, JAN VAN DER MIJ en JAN JANSZ. VAN DER MIJ, de jonge, die beide ook borduurwerkers waren, HUYCH CORNELISZ en CORNELIS HUYGEN, ten slotte KOENRAET CRIJNSZ., KRIJN (QUIRIJN) COENRAETZ en SEGER QUIRIJSZ., die zich VAN DER MAES noemt,

¹⁾ Van dezen af zijn de namen genomen uit register B. van het St. Lucasgilde, beginnende in 1580: „Dit sijn de mr. glaese schrijvers van Sinte Lucasgilde”.

Wellicht — en met deze hoop is het, dat ik hier de aandacht kwam vestigen op het materiaal, dat den Haag nu biedt, (in de Kerk en in het Gemeente-Museum) — vindt een grondig kenner onzer zestiende-eeuwsche kunst aanleiding in mijne mededeelingen tot een kritisch onderzoek en een vergelijking, al zal dat werk moeten blijven wachten tot een tijdstip, dat wij weer ook in het buitenland ons kunnen bewegen.

Want ten slotte, hoe nuttig zwart-en-wit-afbeeldingen zijn en hoezeer zij ons de vergelijking mogelijk maken van ornamentmotieven en andere karakteristieken, die in de teekening voldoende tot uiting komen, een eigenlijk en definitief onderzoek van geschilderd glas moet geschieden op de materie-zelve. Die materie is niet gemakkelijk te kennen en te beoordeelen, en de waarschuwing van iemand als FISCHER in zijn gedocumenteerd *Handbuch der Glasmalerei* (1914) lijkt mij wel de overweging waard: „Nirgends ist die rein stilkritische Methode gröszeren Gefahren ausgesetzt als gerade in der Glasmalerei.” Er is, niet slechts in de toepassing van de kleuren iets zeer persoonlijks, maar dat is er ook vooral in twee bewerkingen, die men zelfs op goede afbeeldingen niet voldoende kan waardeeren: namelijk de arceering en het doppen. De arceering is het met een scherp voorwerp (de achterkant van het penceel) weghalen van de opgebrachte zwarte verf, waardoor de nuanceering in de kleurschittering gebracht wordt en die natuurlijk treffende verschillen te zien geeft; het doppen is de andere manier om licht door de zwarte — of grisaille — partijen te laten stroomen en bestaat in het met een linnen dot door doppen verwijderen van verf, die slechts in vaag vervloeiende stippen blijft staan. Ook hiermede zijn heel verschillende effecten te bereiken, die afhangen van technische vaardigheid en persoonlijk temperament.

Het is juist omdat die elementen in de vergelijking nu niet in aanmerking gebracht kunnen worden, dat ik mij niet heb willen laten verleiden tot het maken van vergelijkingen met wat van Zuid- en Noord-Nederlandsche glasschilderingen bekend is uit de studies van BEETS bijv. over VELLERT, P. C. KUNST en JAN SWART, of uit het aan materiaal zoo rijke boek van HERMANN SCHMITZ over „Die Glasgemälde des Kön. Kunstgewerbe-Museums in Berlin” (1913), of met de ramen in Hoogstraten, Bergen in Henegouwen, Brussel en Antwerpen.

Men beschouwe deze studie dus in hoofdzaak als een poging tot reconstructie van de glasschilderingen, die eenmaal met hare schoonheid de Haagsche Sint Jacobskerk hebben versierd en overigens slechts als een voorloopig aanbrengen van materiaal voor eene studie over onze Nederlandsche glasschilderkunst, welke misschien naar aanleiding van mijne gegevens ook met Haagsche werkplaatsen zal dienen rekening te houden.